

דף שבועי

בס"ד

פרשת תולדות, תשפ"ו, מספר 1644

כל האומר יעקב חטא אורן גבלום

ושוב, בדיבור ובמעשה, לאחיו עשו (בר' לב:ה-כא; לג:ג-טו).

המדרש בדבר תשובתה של לאה ליעקב עולה מתוך יסוד בולט של ענישה ב"מידה כנגד מידה" על לקיחת הברכות. רבים הבחינו שכפי שיעקב "החליף צעיר בבכור", כשזכה במרמה בברכה המיועדת לעשו, לבן מרמה אותו עצמו כעת ומחליף לו צעירה בבכורה, ב"תירוץ" שבלא יודעין משמש נזיפה מרומזת על מעשיו: "ויאמר לבן לא יעשה כן במקומו לתת הצעירה לפני הבכירה" (בר' כט:כו). אף יש שהעירו על נקיטת "רימיתני" בפי יעקב (בר' כט:כה), שיקוף של "בא אחיך במרמה" בדברי יצחק (בר' כז:לה).

אין זו ההחלפה היחידה שממנה סובל יעקב בפרשת ויצא. משכורתו מוחלפת "עשרת מנים" פעמיים (כט:כג-כה; ל:לג לעומת ל:לה; לא:ו-ח, מא-מב). ייתכן גם שבחירת הביטוי שבו "מנים" וחזרה עליו מכוונות למשנה משמעות של הונאה, שהרי מילה מיוחדת זו אינה מופיעה עוד במקרא.² מכל מקום, החלפת הצעירה בבכורה – עיקר; בעטייה של תחבולה זו, שבה נענש יעקב, עתיד הוא לא רק לסבול חיים דוויים לצד אישה וצרתה, אלא גם להנחיל את אותה קטטה קמאית לבני לאה ורחל.

אכן, לקיחת הברכות מוסיפה להדהד במקבילות ידועות מחיי השבטים. יעקב שיטה באביו יצחק באמצעות מלבוש "עורות גדי העזים" – כביכול זהו בנו האהוב, ובניו שלו משטים בו באמצעות מלבוש טבול בדמו של שער עיזים – כביכול זהו בנו האהוב. עשו "שוטים" אותו ומבקש להורגו לאחר מות אביהם (כז:מא); גם בניו של יעקב חושבים שיוסף "שוטים" אותם ומתעתד להורגם לאחר מות אביהם (נ:טו).

קשה להתווכח אפוא עם הרעיון, שלפי פשוטו של מקרא חטא יעקב. ואולם, בשובו ארצה הוא השתדל לכפר על כך. לקראת מפגשו הבא עם עשו, שיצא

הזרם המרכזי במסורת חז"ל מלמד סגוריה על מעשיהם של רבקה ויעקב, שהונו את יצחק בזקנתו וגרמו לו לברך את צעירו, יעקב, מתוך מחשבה שלפניו בנו האהוב, עשו. ועם זאת, יש מן החכמים אשר ראו את לקיחת הברכות בחומרה, כעוול שנעשה לעשו. כך מצינו במדרש בעניין תגובתו של מרדכי לגזירת המן (ילקוט שמעוני אסתר, רמז התתרנ"ו):

"ויזעק זעקה גדלה ומרה" (אס' ד:א) – צעקה אחת הצעיק יעקב לעשו, והיכן נפרע לו? בשושן הבירה, ויזעק זעקה גדולה.

דהיינו: יעקב נענש כגמולו על שציער את עשו. המן, שהיה מזרע עמלק נכד עשו, גזר גזירת שמד על מרדכי היהודי ועל שאר זרע יעקב. רוח דומה מנשבת מבין מילותיו של המדרש המפורסם על ליל הייחוד של יעקב ולאח (תנחומא בוכר, ויצא יא):

כל הלילה הייתה עושה עצמה כרחל, כיון שעמד בבוקר והנה היא לאה, אמר לה: בת הרמאי! למה רימיתני? אמרה לו: למה רימית אביך כשאמר לך "האתה זה בני עשו", ואמרת לו "אנכי עשו בכורך"? ואתה אומר למה רימיתני?! ואביך לא אמר "בא אחיך במרמה"?

מדרשים אלו מאירים נקודות בעייתיות במעשה לקיחת הברכות. קודם שננסה להתמודד עם הצל שהן מטילות על דמותו המוסרית של יעקב, ראוי לתת את הדעת על הבסיס העמוק והרחב שאכן קיים בפשוטי המקראות לביקורת על לקיחת הברכות.

ההבנה הראשונית העולה מהקריאה של תיאור המעשה בבראשית כ"ז היא, שיעקב ניצל את עיוורונו של אביו ורימה אותו. מעבר לכך, דומה שאירועי חייו של יעקב, תכף אחר לקיחת הברכות, הן שילוב של היפוך אפקט הברכה שלקח, עם עונש של מידה כנגד מידה הפוגע בו. נתבונן בדבר.

זו לשון ברכתו של יצחק ליעקב המחופש:

ויתן לך הא-להים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש. יעבדוך עמים וישתחוו לך לאמים הוה גביר לאחייך וישתחוו לך בני אמך (כז:כח-כט).

ברכות אלו מתהפכות מייד. יעקב התברך בברכות יבול חקלאיות (כח), אך בפועל הוא גלה לארם, הרחק ממשמני הארץ המובטחת, לשמש שם רוץ שכיר בארץ לא לו. יעקב התברך להיות נעבד וגביר לאחיו (כט), ובפועל הוא הועבד קשות אצל "אחיו" לבן במשך עשרים שנה,¹ ואחר כך השתחוה ושם עצמו עבד שוב

* ד"ר אורן גבלום כתב את עבודת הדוקטורט שלו במחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן.

1 ביחסי עובד ומעביד אלו משמש לבן כבן דמותו של עשו. חץ ראשוני בכיוון זה מגולם במילה "אח", על הטייתיה. המילה "אח" מופיעה בבר' כט:לא שש-עשרה פעמים – שוב ושוב במובן של רֵעַ או קרוב משפחה. לעיתים

הופעתה נראית מיותרת או אף קשה (שש מהן בתוך מבני הסמיכות החוזרים "אחי אמר" – כט:יטו). אזכורה החוזר ונשנה מוסיף לאפקט המצטבר הכללי שלה כמילה מנחה בפרשה. למילים "הכי אחי אתה ועבדתני חנם" יחס הפוך אל תוכן הברכות (ראו גם כז:לז, מ), והן פותחות את מסכת התלאות של יעקב בבית לבן. לשאלה רטורית זו מבנה שאין כדוגמתו במקרא אלא בתלונת עשו "הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמים" (כז:לז). גם "עצמי ובשרי אתה" הוא ביטוי רגוע מחשיד בעוצמתו. אשר לעבודה הקשה בארם, העומדת כנגד "יעבדוך" שבברכת יצחק, מוטיב זה נרקם באמצעות שימוש רב במילות עבד שנושאן יעקב (בר' כט:טו, כ, כה-כז, ל; לכו, כט; לא:ו, מא). לבסוף יצוין שיעקב גבר על אדום (עשו) באמצעות "האדום האדום הזה", ואילו על לבן באמצעות לבנה ופצלות לבנות.

2 ברגיל מובעת הכפלה באמצעות צורך חבור (כגון שבעתים), באמצעות המילית 'פי' או בנקיבת מספר.

דרכו של הרב זקס בפרשת השבוע היא מסע אינטלקטואלי ורוחני כפול, מן ההווה אל הנצח ומן הנצח חזרה אל ההווה, וקריאתו בתורה מבקשת להשיב לה את משמעותה המקורית כ"תורת חיים"; לא תורה העומדת מחוץ למציאות, אלא תורה הפועלת בתוך המציאות כדי לרומם אותה. כאמור, בפרשתנו מצא הרב זקס את דמותו של המאמין הפועל, זה היודע לקום מן המשבר, לבנות עתיד ולהפוך את חייו לשותפות עם הקב"ה ביצירת עולם טוב וראוי יותר. ובין אם בלונדון של המאה העשרים ואחת ובין אם באוהלי חבון של ימי קדם, קריאתו של הרב זקס נותרת אחת: לקום, לפעול, להאמין וליצור; להפוך את האמונה למנוע לשיקום העולם ולבנייתו מחדש.

לסיכום: מורשתו של הרב זקס חורגת מעבר לעיון הפרשני הצר. הוא ביקש לעצב תודעה דתית רחבה, הרואה באדם שותף בבריאה ובחברה, ובעם ישראל קהילה של ברית. תורתו היא קריאה לעם וליחיד כאחד, ליטול אחריות, להאמין בכוחו של המוסר, ולראות בתורה מקור השראה לעשייה ציבורית וחינוכית. פרשנותו לפרשות השבוע מבקשת להשיב לתורה את ייעודה המקורי כ"תורת חיים" – תורה הפועלת בתוך המציאות כדי לרוממה. בהקשר זה הדגיש הרב זקס כי אמונה שאינה מוליכה למעשה איננה אמונה שלמה, שכן תפקידה של האמונה להניע את האדם ואת החברה לתיקון, לצדק ולחמלה. דברים אלה מקבלים משמעות מחודשת בימינו, לאחר שנתיים מאתגרות לעם ישראל מאז שמחת תורה תשפ"ד; שנים של כאב, של שכול ושל עמידה איתנה במבחן רוחני ולאומי כאחד, אך גם של גילויי גבורה, מסירות נפש וערבות הדדית שאין דומה לה. מתוך המציאות הזו נחשפת מחדש קריאתו של הרב זקס לראות בעם ישראל קהילה אחת הנושאת ייעוד משותף. הוא לימד כי עם ישראל איננו אוסף יחידים מאמינים בלבד, אלא עם של ברית, כשם ספרו הנ"ל באנגלית *Covenant & Conversation*; עם שנועד להיות עדות חיה לאחריות מוסרית, לאחדות ולאמונה הפועלת בעולם. דווקא לאחר התקופה הקשה הזאת נדרשת חזרה אל יסוד הברית, אל הלכידות הפנימית ואל תחושת האחריות ההדדית. לדבריו, אחדות אינה רק מענה פוליטי או חברתי, אלא יסוד רוחני קיומי. היא ביטוי לאמונה שהאל פועל בתוכנו רק כאשר אננו פועלים יחד. כשם שאברהם קם מן האבל אל האחריות – "ויקם אברהם מעל פני מתו" – כך גם אננו מצויים לקום מן השבר הלאומי, להתלכד סביב המטרה המשותפת ולבנות מחדש את רוחנו כעם אחד. בלשונו של הרב זקס, זהו רגע של חידוש הברית; להפוך את הכאב למנוף לאמונה, את הפירוד לקרבה, ואת האתגר להזדמנות לבניין מחודש של חברה אמיצה, מאוחדת ומוסרית.

יהי זכרו ברוך.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא
לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של
אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע
בדוא"ל.
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

לקראתו בלווייתם המאיימת של ארבע מאות איש, שלח יעקב שליחים נושאי-מנחה לאחיו, להודיעו: "קח נא את בְרַכְתִּי" (לג:יא). הרמז שבמילה "ברכה", בהקשר הזה, ברור מאוד: כביכול "מחזיר" יעקב את הברכה לעשו. עוד לפני כן, במאבק עם המלאך שדמותו כדמות עשו ("ראיתי פניך כראת פני א-להים ותרצנתי" [לג:י]), שב יעקב ונשאל שוב "מה שמך?", אלא שהפעם, בניגוד לסצנת לקיחת הברכות, יעקב אומר את שמו האמיתי. הוא זוכה לברכה א-לוהית בת-קיימא, ושמו "יעקב", המסמל עקבה (=מרמה) משתנה לשם המסמל יושר והתמודדות ישירה.

כבר הבחינו רבים שהמקרא שומר גנות מיוחדת למתנערים מאחריות, ומנגד – רחמים מיוחדים למוֹדָה בחטאו ועוזב. בקבוצה הראשונה מוצאים אנו את אדם הראשון, את קין ואת שאול במלחמת עמלק. בקבוצה השנייה מתבלטים שניים: דוד המלך ויעקב אבינו. דוד מתוודה מייד בעקבות תוכחתו של נתן במשל כבשת הרש. אומנם, חטאו הבת שבע ובאוריה מוסיף לרדוף אותו בהמשך חייו, ההולכים מדחי אל דחי עד שהוא נאלץ לברוח מירושלים מפני בנו-שלו המאיים להורגו. ואף על פי כן, חטאו מתכפר לו לבסוף, כמדומה, והוא שב אל כס המלכות ומעמיד אחריו יורש ראוי. דפוס דומה של חטא, תשובה ועונש מתמשך אנו מוצאים גם ביעקב אבינו. הדי חטאו ממשכים ללוות אותו ואף את בניו אחריו. הדי בנביאים אנו מוסיפים למצוא רמזים לביקורת על מעשהו הקדום. ועם זאת, יעקב נעשה לישראל, אבי האומה, לאחר שחזר בו ממעשהו ושם מבטחו בא-לוהים ובדרכי יושר.

זקס גוזר את אחד היסודות המרכזיים במשנתו: היכולת האנושית להתגבר על הטראומה באמצעות בנייה מחודשת של משמעות. הוא משווה את אברהם לשורדי השואה שמצאו את סוד הישרדותם לא בגבורה בעבר אלא בפנייה לעתיד; שורדים אלו הקימו משפחות, למדו שפה חדשה ובנו קהילות, באופן המזכיר את אברהם הקם להמשיך את הברית. בכך הופכת דמותו של אברהם לסמל אנושי של אמונה קיומית: האדם המאמין איננו שורד בלבד, אלא יוצר מחדש את עולמו.

בתפיסתו של הרב זקס, האמונה מקבלת תוקף רק כשהיא מעורבת במעשה, שכן העולם נברא בצמצום כדי לאפשר מקום לאחריות האדם, והאל קורא לאדם להיות שותף קיומי בברית, לא כנתין פסיבי אלא כמי שמממש את רצון ה' באמצעות פעולה מוסרית. רעיון זה מבוסס על תפיסת תיקון העולם כתהליך מוסרי פנימי המתרחש באדם ובקהילה, ולא כמהפכה פוליטית או חברתית בלבד. אם דמותו של נוח מייצגת לפי המסורת את הצדיק המסתגר בתיבה ושורד את המבול מבלי להציל אחרים, הרי שאברהם עומד מנגד כצדיק פועל: זה שמתווכח עם ה', מתפלל בעד אנשי סדום ונושא באחריות לאחר. התורה איננה סיפור על העבר בלבד, אלא היא אוצר ערכי הנושא קול מוסרי חי המחייב את האדם בכל דור. לפי תפיסתו, פרשת השבוע היא כלי חינוכי ומוסרי המשמש גשר בין הלימוד לבין החיים המעשיים, ולכן ספריו "שיג ושיח" ו"רעיונות משני חיים" מבטאים תודעה של דיאלוג מתמיד בין שניים וארץ, בין נצח והווה ובין עולם רוחני להתנהגות אנושית יומיומית.

מורשתו הפרשנית-אמונית של הרב זקס חורגת מן העיון בפרשת השבוע אל שיח רחב על זהותו של האדם הדתי בעולם המערבי. שכן, הרב זקס חי בלונדון, בלב התרבות הפילוסופית של אירופה, אך ראה עצמו שליח של בשורת התורה בתוכה, ונרתם למשימה של קריאה בשם ה' בעולם המודרני. גישתו זו מתאפיינת כ"אמונה הפועלת"; פרשנות שאינה מתכנסת בין דפי הספר, אלא יוצאת אל הרחוב, אל הכיתה ואל שיח התרבות, ויוצרת דיאלוג בין המסורת היהודית לבין האתגרים הרוחניים והמוסריים של העולם העכשווי. בפרשנותו למקרא מתלכדים עומק רוחני ותודעה פילוסופית. היא גיזונה מהמסורת ומן התרבות הכללית, ויוצרת מודל לדו-שיח שבו התורה משמיעה את קולה בתוך ריבוי הקולות של זמננו.